

ІСТОРІЯ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (друга половина XIX - початок XX ст.)

Одним із малодосліджених аспектів розвитку української культури Харківської губернії другої половини XIX - початку XX ст. є діяльність, спрямована на розвиток видавничої справи. Адже друкарні завжди були ідеологічними центрами, які акумулювали й поширювали науку, культуру, освіту. Видавнича справа - сфера суспільних відносин, що поєднує в собі організаційно-творчу та виробничо-господарську діяльність юридичних і фізичних осіб, зайнятих створенням, виготовленням і розповсюдженням видавничої продукції¹.

Перший проект відкриття друкарні на Слобожанщині виник ще у 60-ті рр. XVIII ст. і пов'язаний з іменем першого Харківського губернатора Є.О.Щербиніна та діяльністю Харківського колегіуму. Але, на думку дослідників, цей проект так і залишився невітленим у життя. Лише наприкінці XVIII ст. при Приказі суспільної опіки виникла перша на Слобожанщині друкарня (з 1912 р. - друкарня губернського правління), але її діяльність не набула широкого розмаху². У другій половині XIX - на початку XX ст. книговидавнича справа стає сферою підприємницької діяльності. За даними Харківських календарів, у Харкові на початку XX ст. видавничою справою займалися 24 громадські та приватні друкарні, серед яких і друкарні газет: "Южный край", "Утро", "Коммерческая"³. Цей список доповнюють дані А.Гнедича та С.Аксьонова, подані в огляді фабрично-заводської промисловості⁴. А саме: додамо ще 5 Харківських, 1 Богодухівську, 2 друкарні в Ізюмі, 1 у м.Куп'янськ, 1 у м.Слов'янськ, 1 у м.Вовчанськ.

Серед поліграфічних закладів сучасної території Сумщини, про які згадується в огляді, друкарні Пашкова Костянтина Михайловича та Родіонова Василя Петровича у м.Суми, а також Охтирські друкарні Певзнера Ізраїля Євелійовича, Заїкіна Василя Семеновича, Лебединська друкарня Когона Мойсея Євелійовича. За звітом 1886 р., 2 друкарні у місті Суми виробляли продукцію на суму 12 тис. крб. на рік, а кількість працівників сягала 26 чоловік⁵. На початку нового століття у місті діяло три друкарні: Пашкова, Вертикова і Радіонова⁶. У 1912 р. було зареєстровано друкарні А.С.Чорнобривченка та І.Г.Ільченка, з 1914 р. працювала також Білопільська друкарня П.Я.Кравченка.

У 1903 р. у 21-му паперовому та поліграфічному закладі трьох Лівобережних губерній України вироблялося продукції на суму більше 900 тис. крб. Так, на цих підприємствах у Полтавській губернії працювало 192 особи, у Харківській - 838, відповідно сума виробітку 14 закладів Полтавської губернії становила 128 тис. крб.; 7 підприємств Харківської губернії - 779 тис.крб. У Чернігівській губернії поліграфічні заклади взагалі були відсутні.

Серед великих видавничих підприємств, які видавали продукції на суму більше 10 тис.крб. на рік - друкарні Варшавчика, Йозефовича, Котлярова, кн. Гагаріна у м.Харків та друкарня К.М.Пашкова у м.Суми.Мали свої палітурні майстерні товариство "Печатня Яковлева", Адольф Дарре, Зільберберг,

Варшавчик, Молчадський, Шепелевич, Котляров (м.Харків), Пашков (м.Суми), Вейнблат Машулин Тевлонович (м.Слов'янськ), Харківське губернське правління. Даних про відкриття сумських та охтирських друкарень Державний архів Сумської області не має. У Державному архіві Харківської області зберігається документ: прохання про відкриття Лебединської друкарні М.Є.Когопа від 18 листопада 1881 р.: *“Проживая в городе Лебедине более десяти лет и занимаясь постоянно переплетных дел мастерством, выполняя заказы как для всех присутственных мест г.Лебедина, так и по уезду оного, в настоящее же время для более успешной поставки заказов я, с согласия жителей города Лебедина и уезда оного, предложил открыть в городе Лебедине типографию с одной скоропечатной машиной”*⁷.

На що було отримано відповідь від 3 березня 1884 р.: *“Моисею Ехелеву Когану согласно прошению его для представления господину Харьковскому губернатору в том, что на открытие им, Коганом, в г.Лебедине типографии со стороны городской управы препятствий не встречается”*. Так, 25 грудня 1884 р. за підписом Харківського губернатора було видано свідоцтво на право відкриття друкарні у м.Лебедин.

Після подій революції 1905 р. у Лебедині по провулку Пархоменкова відкривається друкарня селянина О.Г.Солодовникова з дозволу Харківського губернатора від 26 липня 1908 р. за №5102⁸. Півтораповерховий будинок на розі нинішніх вулиць Щербакової та провулку Мудрого зберігся до наших днів. Обсяг робіт у друкарні Солодовникова був меншим, кількість працюючих невелика. Крім російського шрифту, тут були каси з українським алфавітом. Послугами цієї друкарні користувалися земська і волосна управи, господарі майстерень, млинів, заводів, а також духовенство. У 1921 р. обидві друкарні були об'єднані. Все обладнання перевезли у приміщення друкарні М.Є.Когопа.

Щодо друкарні П.К.Пашкова у м.Суми, 4 грудня 1919 р. її було націоналізовано повітовим революційним комітетом і здано в оренду спілці кооперативних товариств. У 30-ті рр. ХХ ст. у приміщенні колишньої друкарні містилось хімічне виробництво *“Промкомбінату об'єднаної праці”*. На жаль, до нашого часу це приміщення не збереглося. Проте і нині вулицю Соборна (будинок №29) прикрашає колишній магазин книжкових та паперових товарів П.Г.Удовиченка, у якому працювало відділення контори газети *“Луч”*.

Більшість поліграфічних закладів Харкова мали поруч бібліотеки, склади і магазини книг. Завжди було актуальним питання видавничої продукції, яка складає репертуар поліграфічних закладів. Репертуар - підсумок значних духовних досягнень народу. Цим питанням у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. опікувалося Головне управління у справах друку, яке диктувало видавцям, що можна віддавати до друку.

Ніхто не дасть докладної відповіді, скільки українських книжок було видано в період 1798-1916 рр. Незважаючи на цензуру, на початку ХХ ст. спостерігається зростання випуску наукової літератури, з'являється елітарна художня література, книги, що мають *“капітальний характер”*, книги на широкий загал, підручники. Книга із явища рідкісного перетворювалася в явище буденне. Водночас, українській книзі була притаманна вузькість репертуару, адже повністю охопити найприхильніші до неї верстви населення

заважали несприятливі адміністративні умови. Ще не настав час, щоб українська книга йшла нарівні з російською, а тим більше зайняла провідне становище. У Харкові за академіком Д.І.Багалієм вийшло чимало альманахів, де було надруковано багато українських творів і праць про Україну: "Український альманах", "Утренняя звезда", "Сніг" Корсуна⁹. Викладачі та вихованці Харківського університету стали ініціаторами, авторами, редакторами, видавцями перших українських газет, журналів, альманахів: "Харьковский еженедельник", "Харьковский Демокрит", "Украинский вестник", "Украинский журнал", "Запорожская старина" та інших. Переважна кількість таких видаць друкувалась саме у цій друкарні.

У Харкові приватними підприємцями видавалися газети "Южный край", "Утро", "Коммерческая". Серед сатиричних - Харківські журнали "Брызги", "Буфф", "Жало", "Злой дух", "Кагал", "Меч", "Настоящее жало"¹⁰.

У Сумській друкарні П.К.Пашкова під час революції 1905-1907 рр. друкувалась єдина на Сумщині революційна газета А.П.Щербака "Крестьянская газета". Павло Костянтинівч безкоштовно надав для її редакції приміщення у своїй квартирі. Газета виходила до того моменту, коли поліція заарештувала редакцію. Павла Костянтинівча було знято з головування друкарнею і визнано "політично неблагонадійним"¹¹.

У 1917 р. Пацков на власний кошт друкував газету "Великий океан". У 1918 р. видавалась також щоденна непартійна демократична газета "Луч", друкований орган Сумської спілки кооперативних товариств. Відповідальний редактор - Гладишев, редактор - Попов. Деякий проміжок часу у друкарні П.К.Пашкова видавалась газета "Власть Советам!". Відомо також, що у 1900 р., дякуючи зусиллям меценатів Харитоненків, було засновано Сумський кадетський корпус. Саме у його стінах у жовтні 1906 р. народився перший журнал на території сучасної Сумщини "Кадет" - літературний, науково-популярний двотижневик про кадетське життя. У ньому розміщували свої твори початківці-кадети, друкувалося немало цікавої інформації з історії Сум¹². Існування припинив у 1907 р.

Події лютневої буржуазно-демократичної революції спонукали Лебединську повітову земську управу випускати у друкарні М.Є.Когона свою газету. Назвали її "Лебединские известия". Видавцем її став І.І.Мінберг, зять М.Є.Когона, редактором - П.Граціанов - санітарний лікар, представник земства. 1 квітня (за старим стилем) 1917 р. у друкарні Когона вийшов перший номер цієї газети. Проіснувала недовго - у 1919 р. була закрита.

Найперші друковані праці Лебединської друкарні М.Є.Когона та Солодовникова вийшли у 1887 р. Це були "Журналы очередных и экстренных собраний за 1886 год". Серед образотворчих видань цієї друкарні "Каталог першої виставки української старовини" (1918).

Велику кількість складали видання наукові. У 1834 р. вишикла ідея про видання "Учёных записок" Харківського університету. З часом видання цього часопису стане одним з основних напрямків роботи друкарні. За період з 1900 до 1907 р. науковці університету надрукували більше 1200 праць.

Результати наукових дослідів знаходили своє відображення у звітах та працях наукових установ. Прикладами тому є видання: "Труды Ивановской сельскохозяйственной опытной станции П.И.Харитоненко. - Вып. 4.

Продолжение результатов полевых опытов за трёхлетие 1904-1906 г." (Охтирка, 1910), Сазанов В., Фомічев І. *"Краткое сообщение о результатах полевых опытов в 1915 г."* (Суми, 1915), *"Ахтырский уезд накануне XIX века: Материалы для истории Ахтырщины"* (Харків, 1913). Серед науково-виробничих видань *"Отчёт по агрономическим мероприятиям Лебединского уездного земства за 1911 год"* (Лебедин: Тип. М.Е.Когона, 1912), *"Отчёт о составе и деятельности земской медицины Сумского уезда за 1909 год"* (Суми: Типо-літогр. К.М.Пашкова, 1910).

Значну частку склали літературно-художні видання. У Сумській друкарні К.М.Пашкова друкували *"Сербский народный эпос"* (1901) викладача Сумського духовного училища, колезького радника, перекладача, літератора, краєзнавця М.М.Гальковського¹³. У тій же самій Сумській друкарні було видане науково-популярне видання *"Летопись Сумского Преображенского Собора"* (1909) священника Якова Левицького (Суми: Типо-літогр. К.М.Пашкова, 1909).

Лебединські друкарні Когона та Солодовникова видали історичний нарис М.Гальковського *"Наказной гетман Полуботок"* на основі багатого архіву В.Капніста у с.Михайлівка та його книги віршів та оповідань. Свідченням тому є і архівний документ¹⁴. Послугами Лебединської друкарні найчастіше користувалося духовенство. То ж на їх потреби були видані так звані *"Вечные таблицы"* на 48 сторінках, віддруковані у три фарби і які витримали декілька видань. Третє було датоване 1910 р.

Найцікавішим архівним документом є документ про появу у Лебедині у 1909 р. свого рекламного видання¹⁵: *"Торгово-промышленный листок объявлений"*. Невеличкі друкарні Харківської губернії займалися випуском об'яв, стикеток та іншої дрібної поліграфічної продукції. Слобожанська земля дала нашій культурі, письменству багатьох відомих книговидавців і бібліофілів. Серед них ім'я військового письменника, генерал-лейтенанта, уродженця м.Суми М.І.Богдановича (1805-1882). За його активної участі були видані *"Военный журнал"* та *"Военно-энциклопедический лексикон"*. Він автор ґрунтовних праць про історію царювання Олександра І, війни 1812-1814 рр. та Кримську війну, про О.Суворова та інших.

В історії книговидавничої справи добре відоме ім'я уродженця м.Суми І.Т.Лисенкова (Лисенка) (1810-1881). З 1836 р. він був власником книжкової лавки в Петербурзі, яка стала своєрідним літературним клубом. Дружні стосунки з ним підтримували О.С.Пушкін, І.А.Крилов, М.В.Гоголь, Т.Г.Шевченко. У 1841 р. Лисенков видав поему Т.Г.Шевченка *"Гайдамаки"*¹⁶.

Великий лінгвіст О.Ф.Потебня (1835-1891), найбільш славний з професорів Харківського університету, автор праць з українознавства, мови та етнографії, видав вірші Гулака-Артемівського, оповідання Г.Квітки-Основ'яненка, вірші Манжури. Українські книжки також видавав видавничий комітет Харківського товариства грамотності, українське товариство Квітки (тепер - *"Просвіта"*), Спілка кооперативів. То ж мусимо наголосити, що видавці Слобожанського краю були досить великою культурно-будівничою силою. Складовою частиною видавничої справи є розповсюдження видавничої продукції як через торговельну мережу, так і іншими засобами.

Як було згадано раніше, у більшості своїй книжкові магазини тримали

володарі приватних друкарень. Харківське губернське земство мало губернський Центральний книжковий склад, відділення якого працювали у містах Харківської губернії. Маємо архівний документ, поданий Охтирською повітовою земською управою від 3 вересня 1893 р.: “Служба школьному делу своевременною и дешевою доставкою книг и учебных пособий, губернский земский склад признан сослужить делу народного образования ещё более великую службу и прийти на помощь своевременному требованию школы, задача которой состоит в расширении умственного и нравственного кругозора ученика... Предлагая все вышеизложенное на усмотрение уездной земской управы, губернская земская управа имеет честь покорнейше просить оную рассмотреть это заявление и дать о нём своё заключение.

Заведующая складом М.Позинская”¹⁷.

22 лютого 1894 р. за №627 вийшла постанова: “Уездная земская управа имеет честь уведомить, что открытие в Ахтырском уезде отделения книжного склада признаётся уездною управою явлением весьма полезным и желательным”. Книжковий склад функціонував у повіті шість років, до 1900 р. За цей час було продано 8294 екземпляри книг та 99 картин, а не продана продукція у кількості 1901 екземпляр книг та 109 картин повернена назад, всього на суму 141 крб. 27 коп. Вочевидь, нераціонально налагоджена справа призвела до її падіння у повіті.

Історія видавничої справи - вельми цікава і непересічна сторінка культурно-духовного процесу. Перлини людської думки, народжені і виплекані, зокрема на Україні, завжди збуджували і живили наш розум. Дорогу у життєвий шлях їм давали видавці та друкарі. Їх невтомна праця сприяла збагаченню української культури, рідного слова, мови, розвитку наукової думки, суспільно-політичного устрою, розповсюдженню знань серед пересічних громадян України.

¹ Закон України Про видавничу справу // Голос України. - 1997. - 22 липня. - С.4-6.

² Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ: Библиогр. указ. В 2-х ч. - Ч.1. 1805-1860 / сост. М.Г.Швалб и др. - Х., 1999. - 114 с.

³ Харьковский календарь на 1914 г. - Х., 1914. - С.19-20.

⁴ Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. - Вып.1. - Х., 1899. - С.14-15.

⁵ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В.П.Семенова. - СПб., 1903. - Т.7. - С.214.

⁶ Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.1. - Оп.1. - Спр.41. - Арк.84.

⁷ Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф.3. - Оп.281. - Спр.87. - Арк.1, 3, 6.

⁸ З історії Лебединщини. - Вип.3. Неповторні миттєвості: Збірник. - Суми, 1993. - С.3-4.

⁹ Багатий Д.І. Історія Слобідської України. - Х., 1993. - С.22, 224, 227, 228-229.

¹⁰ Демченко Е.П. Сатирическая пресса Украины. 1905-1907 гг. - К., 1980. - С.58-60, 63-67, 71-75, 82, 83, 132.

¹¹ ДАСО. - Ф.780. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.3.

¹² Хвостенко Г. “Курсант” заступає “Кадета” // Сумщина. - 1997. - 11 липня. - С.4.

¹³ Власенко В.М., Голод Ю.В. Гальковський Микола Михайлович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2004. - С.87.

¹⁴ ДАСО. - Ф.571. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.16-17.

¹⁵ ДАХО. - Ф.3. - Оп.283. - Спр.1145. - Арк.1.

¹⁶ Терлецький В. Книговидавці Сумського краю // Слобожанщина: Альманах літераторів Сумщини. - Вип.4. - Суми, 1999. - С.99-109.